

UOT 364.4

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İŞSİZLİYİN SOSIAL MAHIYYƏTİ
VƏ ONUN HƏLLİ İSTİQAMƏTLƏRİ****RZAQULİYEVƏ SƏVVARƏ DÖVLƏT qızı****ADIGÖZƏLOVA GÜNEL RÜSTƏM qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2-müəllim*bunyadov82@mail.ru*Açar sözlər: büdcə, mübadilə, məzənnə, proqram, inflyasiya, iqtisadiyyat, əmək*

Bütün ölkələrdə müşahidə olunan ən kəskin və həlli vacib olan problemlərdən biri də işsizlikdir. İşsizlik – iş qüvvəsinin əmtəə və xidmətlərinin istehsalı ilə məşğul olmayan hissəsini göstərən sosial-iqtisadi göstəricidir. Məşğul və məşğul olmayan əhali ölkənin iş qüvvəsini yaradır. İşsizlik həm də iş qüvvəsinə olan tələbin təklifdən arxada qalmasını göstərir. İşsizlər deyiləndə bunlar başa düşülür: işləməyənlər, iş axtaranlar, işə başlamağa hazır olanlar.

Bununla belə, işsizliyi xarakterizə edən kateqoriyalar var; işdən çıxarılma nəticəsində iş yerlərini itirənlər, işdən könüllü çıxıb gedənlər, müəyyən fasilədən sonra əmək bazarına müraciət edənlər, əmək bazarına ilk dəfə gələnlər. İşsizliyin səbəblərinə dair müxtəlif baxışlar, nəzəriyyələr mövcuddur: əhali artıqlığı – maltusçuluq, texniki tərəqqi – texnoloji nəzəriyyə, kapital yığıcı – marksist məktəb, bazar tələbinin kifayət qədər olmaması – Keynts nəzəriyyəsi, əməkhaqqının səviyyəsinin yüksək olması – azad sahibkarlıq məktəbi [1, s.78].

Dünyada ən geniş yayılmış işsizlik növlərindən biri friksion işsizlikdir. Friksion işsizlik həm müəyyən dərəcədə qaçılmaz, həm də müəyyən dərəcədə arzuolunandır, çünki işçilərin çoxu, demək olar ki, hamısı az maaş verilən çox maaş verilən yerə, az məhsuldar işdən yüksək məhsuldarlıqlı işə keçməyə çalışır. "Bu yerdəyişməyə təbii ki, son qoymaq mümkün olmadığına görə friksion işsizliyi də tamamilə aradan qaldırmaq mümkün deyil. Friksion işsizlik hiss olunmadan struktur işsizliyə də keçə bilər. Struktur işsizlərin friksionlardan fərqi ondadır ki, friksionların əmək vərdisləri, təcrübələri var, onlar əməklərini sata bilirlər. Struktur işsizlik əvvəlkindən fərqli daha uzunmüddətli, həllolunmaz hala gətirib çıxarda bilər" [2, s.87].

İşsizlik mürəkkəb və dinamik proses olmaqla yanaşı, onun tam təsviri bir sıra nisbi və mütləq göstəricilərlə xarakterizə olunur. İşsizliyin hərəkət dinamikası əmək bazarının, eləcə də ümumilikdə iqtisadiyyatın vəziyyətinin, istehsalın inkişafı və məşğulluq problemlərinin, əmək bazarının tənzimlənməsi tədbirlərinin əsaslı formada səciyyələndirilməsi üçün çox vacib amildir. Bazar münasibətləri şəraitində işsizlik əmsalı işsizlərin sayının əməkqabiliyyətli yaşda olan əməkqabiliyyətli əhalinin sayına nisbəti kimi müəyyən edilməsi üsulu özünü doğrultmadı. Ona görə ki, bu əmsalın hesablanması zamanı tələb və təklifin dəyişməsinin təsiri nəticəsində iş qüvvəsinin hərəkətinin bazar xarakteri nəzərə alınmır. Bu da bəzən onunla bağlı olur ki, əmək qabiliyyətli əhalinin heç də hamısı ödənişli işlərə müraciət etmirlər.

"Bu da o deməkdir ki, əməkqabiliyyətli əhalinin müəyyən bir hissəsi obyektiv və subyektiv səbəblərə görə fəal əmək bazarına çıxmır və beləliklə, ödənişli iş yerlərinə olan tələb artmır. Bunlara evdar qadınlar, gənclərin bir qrupu, qeyri-əmək gəlir mənbələrinə malik vətəndaşlar və bir sıra əhali kateqoriyaları daxildir. Bir sözlə, əmək qabiliyyətli əhalidən “məşğul əhali” və “işsizlər” vakant iş yerlərinə sorğu göndərilir. Bununla da, əmək bazarının dinamikasının təhlili adını çəkdiyim bu iki göstəriciyə əsaslanır. Bundan belə bir nəticə çıxır ki, işsizlik əmsalı – iş yerlərində iddiaçıların ümumi sayında işsizlərin sayının xüsusi çəkisidir. İş qüvvəsinin ehtiyatı göstəricisindən fərqli olaraq, işsizlik əmsalı ödənişli işlərə olan tələbatın ödənilməsi səviyyəsini və ya iş qüvvəsinə təklifin tələbdən artıqlığı səviyyəsini əks etdirir." [3, s.90]

Öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra siyasi, hərbi, iqtisadi, sosial problemlərlə üzləşən ölkəmiz üçün ən ağır zərbələr kimi Ermənistanın hərbi təcavüzü, ümumittifaq əmək bölgüsü prinsipi əsasında sovet hakimiyyəti dövründə illər boyu yaradılmış respublika iqtisadi potensialının xeyli hissəsinin istifadəsiz qalması, ifrat dağıdıcı büdcə, pul-kredit və xarici-iqtisadi siyasətin aparılması, inflyasiyanın təsirinin nəticələrinin sona qədər düşünülməməsi, ölkəni xarici sərmayədarlar üçün açıq bazara çevirən qeyri-stabil iqtisadi siyasət və s. düşünülməmiş hərəkətlər əsl maneələrə çevrilmişdir.

Azərbaycanın inkişafının ilkin mərhələsində ən vacib sosial problem əhalinin böyük əksəriyyətinin maddi vəziyyətinin çox aşağı olması, maddi vəziyyəti eyni olan orta təbəqənin demək olar ki, mövcud olmaması artıq ciddi əngəllərə səbəb olurdu. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 80-85% təşkil edir ki, bu da vətəndaş cəmiyyətinin təməl daşını müəyyən edir. Bu da əsasən onunla izah edilir ki, normal inkişaf səviyyəsi olan ölkələrdə siyasi iqlimi gəlirləri orta səviyyədə olan insanlar müəyyən edir. "Bu cəhətdən yoxsulluğun tərifini bu cür izahla vermək olar: "Yoxsulluq əhalinin və ailələrin pul, əmlak və başqa sərvətlərlə təminatının nisbətən daha aşağı səviyyəsində duran, müvafiq olaraq, öz maddi və mənəvi tələbatlarını aşağı səviyyədə ödəyən hissəsinin iqtisadi vəziyyətidir. Yoxsul əhalinin miqdarı və həyat səviyyəsi ictimai istehsalın inkişaf mərhələsindən asılıdır və bir sıra ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi şərtlərlə müəyyən edilir. İctimai istehsalın daha yüksək səviyyəsi yoxsulluq astanasının da yuxarı olmasının potensial imkanlarını təmin edir"[4, s.23].

Söhbət yaranmış obyektiv şəraitdə yoxsulluq və işsizliyin ləğvindən gedirsə, burada mütləq sosial-iqtisadi və qurum islahatlarını kompleks formada həllindən gedir. Bunun üçün də dövlətin qarşısında ən mühüm vəzifə kimi, iqtisadiyyatın bütün real bölməsinin və infrastrukturun yenidən formalaşdırılması olmalıdır. Bu məsələ yoxsulluğun aradan qaldırılmasında ən böyük amildir. "Azərbaycan Respublikasının 1994-2004-cü illərdə Neft Strategiyasına uyğun olaraq, müasir texnika, texnologiyalar, idarə formalarının tətbiq olunması ilə neft-qaz yataqlarının yenidən işlənilməsinə birbaşa investisiya kimi 3,1 milyard dollar sərf olunmuşdur. Dünyanın bir çox şirkətlərlə bağlanmış müqavilələr nəticəsində neft-qaz hasilatı, onların ixracı və valyuta daxil olmaları küllü miqdarda artacaq, əhalinin həyat səviyyəsi yüksələcək və iqtisadi təhlükəsizlik təmin olunacaqdır" [5, s.86].

Kənd təsərrüfatına servis xidməti göstərən şaxələnməmiş qeyri-hökumət müəssisələri, fəaliyyətini lizinq üzərində quran təsərrüfatlar, torpaq bazarlarının, kredit ittifaqlarının yaradılması üçün şəraitin yaradılmasını zəruri edir. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf proqramı çərçivəsində bu prosesə hökumət dəstəyi son dərəcə lazımlı bir amildir. İqtisadiyyatın qeyri-neft bölməsinin dərinə inkişaf etdirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin yeni meyarlar əsasında qurulması, vergi-büdcə, pul-kredit, investisiya və xarici iqtisadi əlaqələrin müasir sistem əsasında yenidən işlənilməsi bu yolda atılan ən vacib amillərdir.

Ölkədə hesablanmış və təsdiq olunmuş yaşayış minimumu əhalinin həyat şəraitini şərtləndirdiyindən onun hesablanması mexanizmlərinin yenidən işlənməsinə ehtiyac vardır. Yaşayış minimumu hesablanarkən Minimum İstehlak Səbəti və ona daxil olan ərzaq, qeyri-ərzaq və xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından əhalinin ayrı-ayrı sosial-demoqrafik qruplarının tələbatları, əhalinin milli adət-ənənələri, coğrafi şərait, həmçinin iqtisadiyyatda baş verən inflyasiya nəzərə alınmalıdır.

Yoxsulluğun və işsizliyin gəlir imkanları ilə xarakterizə edərkən ilk olaraq insanların onu əldə etməsi üçün hansı vasitələrdən yararlanmasını öyrənmək vacibdir. Bu zaman əhalinin səhiyyə, təhsil və digər zəruri xidmətlərindən istifadə imkanları araşdırılmalıdır. Fikrimizə, dövlət yoxsulluğun uzaq perspektivdə azaldılması üçün əhalinin təhsil və səhiyyə imkanlarını genişləndirməlidir. Məlumat üçün bildirək ki, Dünya Bankının 1990-cı il Dünya inkişafı haqqında hesabatında yoxsulluqla mübarizədə fiziki kapitaldan əlavə təhsil və səhiyyəyə diqqətin artırılmasının zəruriliyi qeyd olunmuşdur. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki,

təhsilin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yuxarı həddə olması gəlirlərin də yüksək olmasına zəmin yaradır.

Bir çoxları təhsilin dərəcəsinin artmasını məşğulluğun təmin olunması imkanlarının genişlənməsinə, pul gəlirlərinin çoxalmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə və yoxsulluğun azalmasına xidmət etdiyini bildirir və təhsilin yoxsulluq riskinin azaldılmasında mühüm rol oynadığını qeyd edir. Təbii ki, bununla razılaşmayanlar da var.

Təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsinin yoxsulluğun azaldılmasında rolunu nəzərə alaraq, Dünya Bankı inkişaf etməkdə olan ölkələrə 1963-cü ildən başlayaraq bu sahədə maliyyə dəstəyi göstərir. Onu da qeyd edək ki, hazırda dünyada 115 milyondan da çox uşaq məktəbə getmir ki, onların da üçdə ikisi qızlardır. Məktəbdə təhsil alanların üçdə biri bu və ya digər səbəbdən tam təhsilə nail olmadan məktəbdən ayrılırlar. "Dünya Bankının da əsas məqsədi ümumi ibtidai təhsilə nail olmaq və qloballaşma şəraitində rəqabətə davam gətirmək üçün orta və ali təhsil zamanı qazanılmış təcrübəni inkişaf etdirməkdir. Yalnız 2004-cü il 30 iyun tarixinə qədər olan dövrdə Dünya Bankı tərəfindən orta və aşağı gəlirli 89 ölkədə, ümumi məbləği 8,5 mlrd ABŞ dolları dəyərində 142 layihə maliyyələşdirilmişdir" [6, s.73].

Təhsilə ayrılan investisiyalar davamlı iqtisadi artıma təminat verməklə yanaşı, bərabərsizliyi aradan qaldırmaqla yoxsulluğun azaldılmasına şərait yarada bilər. Təsadüfi deyildir ki, hələ 1930-1965-ci illərdə ABŞ-da yoxsulluqla mübarizə çərçivəsində əsas diqqət təhsil və peşə hazırlığına yönəldilmişdir. Belə ki, yoxsul ailələrdən olan uşaqlara məktəbəqədər müəssisələrə və kolleclərə daxil olmaq üçün hazırlıq proqramları hazırlanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının 2012-ci ildən iqtisadi inkişaf tempi özünəməxsusluğu ilə seçilir. Hətta 2010-2012-ci ilin statistik məlumatlarına görə bu iki il ərzində ÜDM-in artım tempində iqtisadi və sosial dəyişikliklər qeyri-neft sektorunun hesabına mümkün olmuşdur. Xüsusilə də qeyri-neft sektorunda iqtisadi islahatların davamlılıq halına gətirilməsi, idxaldan asılılıq tələbatının azaldılması, daha çox yerli xammalla işləyən və qabiliyyəti yüksək olan məhsullar istehsal edən sənaye sahələrinin yaradılmasına, azad biznes mühitinin əlverişli inkişafına dəstək verilməsi, rəqabət mühitinin təkmilləşdirilməsi, hətta ölkə sahibkarlarının maarifləndirilməsi istiqamətində müəyyən işlərin görülməsi diqqətəlayiq məsələlərdəndir" [8, s.94].

Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası aşağıdakı sənədlərə uyğun olaraq hazırlanmışdır: "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il 2 iyul tarixli 358-2Q nömrəli qanunu, "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 oktyabr 2002-ci il tarixli 809 nömrəli Fərmanı və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 24 may tarixli 75 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası qaydaları". Xüsusilə də bu Konsepsiya Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli 800 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2020 - gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı", Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 25 avqust tarixli 3004 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı", Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 15 sentyabr 3043 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafı dövlət proqramı", eləcə də Nazirlər Kabineti tərəfindən qəbul edilmiş digər normativ hüquqi sənədlər və təsdiq edilmiş sahə inkişaf proqramları.

Bu baxımdan konsepsiyanın əsas məqsədləri sırasına sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişafı, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi üçün mümkün variantlardan istifadə etmək, qeyri-neft sektoruunu dirçəltmək, ətraf mühitin qorunması, məşğulluq problemlərinin köklü həlli, nəticə etibarilə əhalinin davamlı və layiqli həyat səviyyəsinə nail olmaq kimi prinsiplər aiddir. Müəyyən hədəflər nəzərə alınmaqla, Azərbaycan Respublikasının 2014-2017-ci illərdə sosial

iqtisadi inkişaf siyasəti aşağıdakı başlıca vəzifələr üzrə istiqamətlənmişdir: iqtisadiyyatın diversifikasiyasının tezləşdirilməsi, rəqabət qabiliyyətini yüksəldərək milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının sürətləndirilməsi, regionların davamlı və stabil inkişafının təmin edilməsi, sosial siyasətin inkişafını daha tarazlı formada inkişaf etdirilməsi, əhalinin məşğulluq səviyyəsini yüksəltmək [8, s.32].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 14 aprel tarixli 80 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrası makroiqtisadi sabitliyin əldə olunmasında, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsində, yeni və səmərəli, perspektivli iş yerlərinin açılmasında, kommunal xidmət və infrastruktur sahələrinin yeni səviyyədə qurulmasında, yoxsulluq və işsizlik faizinin aşağı düşməsində və ümumilikdə əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında mühüm və həlledici rol oynaya bilmişdir. Ən azından bunu qeyd etmək yerinə düşər ki, cənab Prezidentin mütəmadi və vaxtaşırı regionlara səfərləri bu proqramın icrasını sürətləndirməklə yanaşı, həm də yeni iş yerlərinin açılması və xalqın ümumi rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə böyük təkan və stimül vermişdir. Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, müasir texnologiyalardan istifadə etməklə rəqabətə dözümlü, ixracqabiliyyətli məhsul istehsalına, xarici investorların diqqətinin buraya cəlb olunmasına, xüsusilə də yeni və ixtisaslı iş yerlərinin açılmasına, milli sahibkarlığın inkişafına nəzərəcarpacaq dərəcədə təkan verəcəkdir.

Elmi yeniliyi: Azərbaycan Respublikasında işsizliyin sosial mahiyyəti məqalədə açıqlanır, işsizliyin aradan qaldırılması istiqamətində dövlətin həyata keçirdiyi məqsədyönlü tədbirlər ardıcıl şəkildə təhlil olunur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Elmi məqalənin praktiki əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, oxucu, xüsusən də tələbə və gənclər işsizliyin növləri haqqında geniş məlumat əldə edəcəkdir. Həmçinin Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları haqqında ətraflı məlumat əldə edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Səlimxanlı D. Diplomatiyadan siyasi olimpə qədər yol. Bu yol İlham Əliyevin yoludur. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2016, 158 s.
2. Abdullayev E. Dövlət Quruculuğu. Bakı: Ozan, 2002, 232 s.
3. Nuriyev Ə.X. Azərbaycanda iqtisadi inkişaf və modernləşmə siyasətinin konseptual əsasları. Bakı : Avropa, 2013, 422 s.
4. Sosial müavinətlər haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2006-cı il 7 fevral tarixli Sərəncamı
5. Həsənov Ə.M. Geosiyasət. Dərslük. Bakı: Aypara-3, 2010, 604 s.
6. Atakişiyev M.C., Abbasov H.M., Abbasova N.H. Mikro- və makroiqtisadiyyat. Bakı: Azər nəşr, 2010, 508 s.
7. Mirzəzadə A. Azərbaycan, zaman, inkişaf. Bakı: Azərbaycan, 2008, 608 s.
8. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı: Səda, 2012, 44 s.
9. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf konsepsiyası. 39 s. (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29.12.2012 tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir).
10. Abbasov Ç. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları. Bakı: Elm, 2005, 252 s.